

Budapest: a modernizáció kínjai és a kreativitás keservei

Ez a tanulmány egy 1986-ban rendezett bécsi konferencián elhangzott előadás kibővített változata, ami csak németül jelent meg a Wien um 1900 című tanulmánykötetben. Ezt a magyar változatot Harmath Anikó fordította le, de magyarul eddig nem lett publikálva. Megírása óta könyvtárnyi irodalom született a témában, de kérdései ma sem veszítették el aktualitásukat.

Jelen tanulmányunkban megkíséreljük felvázolni Budapest kultúrájának legfontosabb intellektuális mozgalmait 1890 és 1914 között. Vizsgálódásainkat a magas kultúrára korlátozzuk, a hétköznapi és a szórakozás kultúráját nem vettük figyelembe – ez egyébként alig különbözött az Osztrák-Magyar Monarchia nagyvárosaiban. Gyakorlati okokból csupán az irodalom fejlődését tárgyaljuk, amelynek a magyar kultúrában egyébként is mindig elsőbbsége volt, és amely a legteljesebben tükrözi a város életérzését és szellemi légkörét.

I. Szimfónia három tételben: Budapest kultúrájának modernizálása

Mint oly sok más kis népnél, a kulturális és művészeti élet Magyarországon is a fővárosra – a nem sokkal korábban egyesített Budapestre – összpontosult. Itt hozták létre a kulturális élet keretfeltételeit, amelyekre egy modern polgári társadalomnak szüksége volt: Budapest lett a művelődés, a tudományos kutatás, a művészet és a sajtó legjelentősebb központja.

A 19. század kilencvenes éveinek elején a magyar korona országaiban egyetlen más város sem vetélkedhetett jelentőségében a fővárossal: a nemzet és a kormányzat egyaránt büszke volt arra, hogy abban az időben Budapest Európa leggyorsabban fejlődő városa volt.¹

A hetvenes és nyolcvanas években a liberális állami kormányzat sok idealizmussal és lelkesedéssel támogatta és finanszírozta a művészeti életet, annak intézményeit és működését, igyekezett tanulni Anglia és Franciaország kulturális életének eredményeiből és meghonosítani a nyugat-európai kulturális ideálokat, s közben mindig az egész nemzet javát tartotta szem előtt.²

Ebben az időben Budapest a művészetek területén azonban még aligha tudta artikulálni saját problémáit és kialakítani saját arculatát. A nyolcvanas évek végére az ország legjelentősebb ipari városává nőtte ki magát, lakossága pedig hihetetlenül gyorsan asszimilálódott. Polgársága legnagyobbbrészt német és zsidó származású volt, és

¹ 1867 és 1890 között az időközben (1873) hivatalosan is egyesített Buda, Pest és Óbuda lakossága 270.685-ről 491.938-ra növekedett, majd 1910-ig 863.735 lélekszámmal megközelítőleg még egyszer megduplázódott. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat XLIII, 1912, 806.

² Vö. VÖRÖS KÁROLY, A művelődés, in: *Magyarország története 1848–1890*, Budapest, 1979, 1395–1473.

többségében első generációs városlakó. A magasabb hivatalnokrétegnek is – ennek tagjai általában magyarok, kismemesi családok sarjai voltak – vidékre nyúltak a gyökerei, az alkotó értelmiségnek és a főváros művészeinek élményvilága is erősen kötődött a vidékhez. A forradalom előtti korszak hagyományaiból jött nagy öregek, Arany János és Jókai Mór árnyékában felnövekvő fiatalabb irodalmárok tematikailag és stílusideáljukat tekintve is általában a nemzeti romantika híveinek vallották magukat. Ha a nagyváros meg is jelenik tematikájukban, általában tragikus élmények forrásaként, amelyek éles ellentétben állnak a falu, vagy a birtok természet közeli, idealizált életével. Bár a nyolcvanas évek elején Zola naturalizmusa élénk kritikai visszhangot váltott ki – például Péterfi Jenőnél –, pesszimista biológiai determinizmusával idegen maradt a magyar szellemi életben és nem vált népszerűvé. A főváros és az iparosodás árnyoldalainak, nyomorúságának első, igaz melodramatikus és természetű ábrázolása, Bródy Sándor novelláskötete, a Nyomor, már 1884-ben napvilágot látott, de nem talált követőkre. A tehetséges fiatal újságíró néhány évvel azelőtt érkezett a vidéki Magyarországból a fővárosba, és a felfedező friss szemével rögzítette kilenc novellában az egyszerű emberek rejtett, fájdalmas szociális nyomorát.

Az évtized többi jelentős novellaírója, Vértesi Arnold, Petelei István, Papp Dániel, Gozdu Elek, Iványi Ödön – akik Magyarországon az oppozíciós művészet, a naturalizmus első hullámát jelentik –, nem váltak ugyan sikeressé dzsentrí-kritikájukkal és a valóság „leleplezésével”, ám a sajtóságosan polgári – és ritkábban – a nagyvárosi élet problémáinak, a munkások és a nők nyomorúságának, a nemzedéki konfliktusoknak irodalmi témává emelésével maradandó hatást értek el.³

Első tétel: Andante sostenuto (1890–1897)

A művészetek tényleges, immár feltartóztathatatlan polgáriasulása Budapesten az 1890-es években következett be. A város gazdasági és szociális növekedése (területi értelemben is) felgyorsult, a millenniumi ünnepek nagy esélyt jelentettek az összes művészetek, de elsősorban az építészet számára. A főváros polgársága a fokozódó társadalmi feszültségek ellenére is a műveltségnek és a jómódnak olyan fokára jutott, amikor már megfogalmazhatta saját ideáljait a kultúra területén is. Ám a budapesti polgárság a szédítő gazdasági növekedés ellenére is sokkal vékonyabb, gyengébb és kevésbé módos réteget jelentett, mint az akkori Bécsben, hogy Nyugat-Európa más fővárosait ne is említsük.

Csak röviden utalunk a belpolitikai helyzetre: 1890 több tekintetben választóvonalat jelentett. Tisza Kálmán, az 1875 óta hivatalban lévő miniszterelnök belebukott a „*Quieta non movere*” jelszóval meghirdetett hadkötelezettségi törvénymódosítási javaslatába, és le kellett mondania. Az ország gyors gazdasági fejlődése újabb társadalmi feszültségekhez vezetett, főleg az agrárproletariátus mozgalmi, az aratósztrájkok öltöttek fenyegető méreteket. Újkonzervatív, lényegében véve

³ Vö. BORI IMRE, *A magyar irodalom modern irányai II*, Újvidék, 1990.

antiliberalis politikai csoportosulások formálódtak, a Nemzeti Párt, a Néppárt és a szociáldemokrácia.

Egyelőre úgy tűnt, hogy a liberalizmus erői hatékonyan meg tudják oldani az új politikai, gazdasági és társadalmi problémákat. Wekerle Sándor kormánya európai látókörű, kiváló szakértelemmel rendelkező tehetséges politikusokból állott, és minden területen eredményeket ért el. „Istentelen liberalizmusuk” azonban (ezt a bélyeget azzal érdemelték ki, hogy a klérus és Ferenc József hosszan tartó ellenállása ellenére bevezették a polgári házasságot és az állami anyakönyvezést) ellentámadásba hozta a konzervatív erőket. 1895-től kezdve a Bánffy-kormány idején egyre inkább konzervatív és nacionalista hatalmi csoportosulások léptek a politika színterére.

A liberalizmusnak ez a „rövid indián nyara” adta Budapesten a modernizmus kezdeteinek hátterét. A századvég fővárosára friss, érzékeny és nyitott szellem volt jellemző. Az irodalmi élet átformálódását döntően három tényező mozdította elő: 1. A modern, nagyvárosi zsurnalizmus jelentkezése, irodalmi és kulturális orgánumok létrejötte; 2. A francia kultúra erős befolyása. A sokat utazó és olvasó ifjú irodalmárokat számos különböző irányzat bővölte el (a már régebben ismert naturalisták, Zola és Maupassant mellett lázasan olvasták az oroszokat, Turgenyevet és Tolsztojt, végül Ibsent); 3. Szociológiai szempontból a művészetekhez való viszonyulás teljes megváltozása jellemző, amit a művészetek autonómiája iránti váagnak nevezhetnénk, ezzel egyidejűleg a közönség legérzékenyebb rétegeiben a művészet az élet esztétizálásnak eszközévé válik. A művészetek hirtelen nagyon fontossá váltak a művelt polgárság még mindig viszonylag keskeny rétege és a gazdag polgárság hölgytagjai számára.

Ugyanúgy, mint Bécsben a Jung-Wien kör számára, itt is egyszerre érte a fiatal írókat és költőket a francia, az orosz, csekélyebb mértékben az angol, és a skandináv irodalom újabb vívmányainak hatása, igaz egy lényeges különbséggel: Budapesten, a „parvenü-nagyvárosban” széles polgári rétegek hiányában nem létezett a „érzékeny kultúrája”.⁴ Gyakorlatilag nem létezett szalon-kultúra, és a nagypolgárság sem próbálta még ki önmagát a művészetpártolás jól kifizetődő szerepében. Ez késleltette Budapesten a modern művészet áttörését. A kilencvenes évek írói is más, alacsonyabb rétegekből jönnek: egy részük még mindig vidékről érkezik, és vidéki környezetének témáit hozza az irodalomba, mint például Herczeg Ferenc⁵, mások már a budapesti zsidó kispolgárságból származnak, mint például Kóbor Tamás.⁶ Ezeknek az ifjú irodalmároknak az újságírás volt a polgári foglalkozásuk. Nem véletlen, hogy a kis formákban jeleskedtek, tárcáik, novelláik a legjobbak és a legmeggyőzőbbek.

⁴ Budapesten nem voltak meg a zenei és a színházkultúra gazdag barokk hagyományai: még nem létezett festőakadémia, és az ekkor formálódó zenei élet sem érintett olyan széles rétegeket, mint Bécsben.

⁵ Herczeg Ferenc (1863–1965) volt a kilencvenes évek legnépszerűbb regényírója, elegáns erkölcsi példázatai és történelmi regényei nagy népszerűsége tettek szert a keresztény középosztályban és a városiasodott dzsentri világban.

⁶ Kóbor Tamás (1867–1842) újságíró, tárcáíró, novellista, „A Hét” állandó munkatársa. Művei legnagyobbbrészt a naturalizmus irányához tartoznak.

Sokan közülük, így Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Iványi Ödön, Thury Zoltán és Kabos Ede tehetséges, érdekes írók, de túl sok engedményt tettek a divatnak, a kuriózum és a szenzáció iránti igénynek, és művészi színvonaluk ugyancsak egyenetlen. „A Hét” kicsiny, elit köre érzékenyen átvett minden új stílushullámot az impresszionizmustól a szecesszióig át a dekadens stílusig, és mindezt játékos könnyedséggel alkalmazta; impresszionisztikus szubjektívizmusuk azonban nem tette őket alkalmassá egy új szintézis, egy új világnézet megalkotására.

A legjobb regényírók és novellisták fő témája az identitáskeresés a nagyvárosi életkörülmények között. A kilencvenes években a tárcákban, a novellákban valamiféle nyugtalanság és igyekezet érezhető minden újdonság megragadására és ebben a maximális valóságűrségre. A lényegében véve pozitívista világlátáshoz naturalista ábrázolásmód társul. Az új témák az élet árnyoldalai: a nyomor, a pénzsóvárság, a prostitúció és az elmagányosodás. A kis emberek kis reményeinek gyakori megghiúsulását azonban „esettanulmányként” ábrázolják, s emellett az összkép épp úgy hiányzik, mint a meggyőző művészi vízió vagy a pszichológiai mélység. Az élet alapszíne igen sötét és tele van látszólag váratlan tragédiákkal és egysíkú személyiségekkel.

E tekintetben az egyetlen kivétel az artistikus Ambrus Zoltán, a francia arányérzékkel bíró nagy stilisztika, aki 1891-ben megjelentetett „Midás király” című művészregényével megpróbálta megalkotni generációjának nagy regényét.⁷ Jellemző, hogy hőse végül öngyilkos lesz. Ezzel eljutottunk a kor egyik legjellemzőbb vonásához, az önpusztító mély pesszimizmushoz, amit a legtöbb mű áraszt magából. Nemcsak a regények és a novellák vannak tele kilátástalan sorsú hősökkel, tragikus vagy tragikomikus helyzetekkel, amelyekből az egyetlen kiút az öngyilkosság (de öngyilkosság katarzisz nélkül), hanem az irodalmárok körében sem volt ritka az önkéntes halál, mint az álmodozó élettől való búcsú formája. Ez éles fényt vet a pompával és gögös optimizmussal megünnepelt millenniumi évek árnyoldalára.

Az 1890-ben alapított „A Hét” című folyóirat körül a polgári írók szerveződtek meg. Szerkesztőjük, Kiss János költő volt,⁸ egy jó közepes Arany-epigon, az első a magyar költészetben, aki megörökítette az ortodox zsidó közösségek életét. A lap vezető kritikusa és teoretikusa a fiatal Ignóus volt,⁹ aki 1906-ig minden számba írt. Érzékenysége, nyitottsága, csillapíthatatlan kíváncsisága révén ő vált a kritikus mintapéldájává, még a következő évtizedekben, a budapesti és a magyar irodalom aranykorában is.

„A Hét” mellett 1895-től még egy kulturális folyóirat létezett, az „Új Idők”, amely inkább a középosztály (és a dzsentrik) mérsékelt modern családi lapja akart lenni.

⁷ Ambrus Zoltán (1861–1932), író, kritikus, esszéíró. Érzékeny stílusművész, „A Hét” körének vezető írója, később a „Nyugat” munkatársa. Legfontosabb regényei: Midás király, 1891, A gyanú, 1892, Giroflé és Girofla, 1903.

⁸ Kiss József (1843–1921).

⁹ Ignóus (Weigelsberg Hugó, 1869–1949), költő, publicista, kritikus. A századforduló irodalmi és művészeti megújulásának egyik vezető teoretikusa. 1908-tól a „Nyugat” főszerkesztője.

Főszerkesztője a mérsékelten liberális Herczeg Ferenc volt, egy behízselően jó stilsztista, aki később a konzervatívok hivatalos írójává lépett elő.

A bécsi irodalmi élet alakulásához képest, ahol a modernizmus a Jung-Wien-kör fellépésétől kezdve Hofmannstahl, Schnitzler és Bahr munkássága révén egyenes vonalú fejlődést mutat, Magyarországon ez a modern irányzat hirtelen abbamaradt. A historizmus bűvölete, a múlt kultusza, és talán az a körülmény is, hogy az állami pompa és reprezentáció sok mindent elfedett, részben azt is eredményezte, hogy a modernizációs törekvések évekre alábbhagytak. Csak a nagy realista Mikszáth Kálmán, aki egyben hivatalos tekintély is volt, publikált humoros formában kritikát az uralkodó politikusokról az „Új Zrínyiász” (1898) című szatírájában, de ezt a művet tapintatosan agyonhallgatták.

Az egyéni művészsorsok, a sorozatos öngyilkosságok és halálos betegségek, valamint az a tény, hogy a kilencvenes évek generációjában hiányoztak a társadalmi öszkép szintézisére törekvő a tehetségek, nyilván mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a századfordulón, 1898-1900 táján új – igaz rövid életű – korszak kezdődött a magyar irodalomban.

Második tétel: Allegro vivace (1898–1904)

A kilencvenes évek végére Budapest sokoldalú, fiatalosan lendületes nagyváros volt, épülőben lévő monumentális épületekkel, mint a Parlament, a Királyi Vár és számos banképület.¹⁰ A főváros az egész nemzet büszkesége volt, ahol eleven színházi és éjszakai élet zajlott, és ahol minden polgárfiúnak a szívébe volt oltva a gyors társadalmi felemelkedés reménye. 1900 körül az irodalom is, a művészetek is okvetlenül modernnek, városiasak akartak lenni, a jelent, az új világot akarták kifejezésre juttatni.

A kávéházak tele voltak olyan újságírókkal, irodalmárokkal és művészekkel, akik túlnyomórészt már a városban nőttek fel. Ez a generáció már nemcsak a nagyváros árnyoldalait látta, szépségeit is magától értetődően tette művészetek témájává. A hivatalos esztétika népies-nemzeti ideáljait „A Hét” csendes ízlésforradalma addigra már csendben eltörölte, és a most fellépő legfiatalabbak a kilencvenes évek még élő generációjával együtt a város világának széles panorámáját akarták megrajzolni nagy regényeikben.

1900-ban jelentette meg a harminchárom éves Kóbor Tamás „Budapest” című regényét, a huszonnégy esztendő Molnár Ferenc¹¹ pedig „Az éhes város”-t. Ezeket hamarosan további város-regények követték, Krúdy Gyula¹² 1901-ben jelentette meg „Aranybánya” című könyvét, Bródy Sándor 1902-ben a „Nap lovagja”-t (a Nap itt egy bulvárlap címe). Még a konzervatív Herczeg Ferenc is írt egy budapesti kisregényt, „Andor és András” címen, amelynek címszereplői a budapesti kávéházi világból, vagyis

¹⁰ A képzőművészetben a modernizmus első hulláma a Nagybányai iskolával (1896), az első szecessziós folyóirattal, a „Magyar Iparművészet”-tel (1897) és a Nabis csoporttal tartozó, Párizsban élő Rippl-Rónai József első kiállításával vette kezdetét.

¹¹ Molnár Ferenc (1878–1952)

újságíró körökből származnak. A sort egy kisregény zárja, „Az öreg Tekintetes”, melynek szerzője, Gárdonyi Géza¹³ egyébként inkább vidéki témákat dolgozott fel. Főhőse, egy vidékről Budapestre felkerült idős úr, akit a város elidegenedett életstílusa öngyilkosságba kerget.

Ezeknek az írásoknak, melyeket magyar irodalomtörténészek a naturalizmus megkésett műveinek tartanak, mind tragikus a végkifejletük, hőseik csatalkoznak reményeikben és gyakran öngyilkosságba menekülnek.

A mindennapi események riportszerűen eleven ábrázolása, a szerkesztőségek, kávéházak, kis- és nagypolgári otthonok találóan megörökített miliője sem feledteti azonban a főszereplők, regényhősök plasztikus bemutatásának hiányait, ezek általában egysíkú figurák, így hát ezek a művek inkább a dokumentumregény előfutárai.

1903 körül emelkedik a művészi minőség, a magyar társadalom erkölcsi válságának különböző aspektusait mélységében ábrázolják, Molnár és Heltai is lassan rátalálnak saját hangjukra. Egyes szerzők identitáskeresése csak 1905 után mélyül identitásválsággá, és a liberalizmus kudarcra nemcsak konfrontációra kényszeríti a szerzőket az ország politikai problémáival, hanem rádöbbeníti őket arra is, hogy az egész magyar társadalom és nemzet is mély válságban van, ezért sürgősen kiutat kell keresni.

A dzsentrí réteg kedvenc írója, Herczeg Ferenc rövid időre kilép a népszerű szórakoztató szerepéből és ír egy keserű drámát „Bizánc” címen (1904. december). Parabola alakjában vetíti előre az áruló, korrump, erkölcsét vesztett ország feltartóztatathatatlanságát. Eredetileg a Mohács címet akarta adni darabjának, ez viszont nyílt vádaskodás lett volna az ország uralkodója és vezetői ellen. Nem csoda, hogy a darabnak nem volt sikere – talán mégiscsak megértették a célzásokat.

Budapest kultúrája a millenniumi ünnepek után meglepően gyors fejlődési irányt vett a polgárisodás irányába.

Az autonómia felé tartó úton az új irodalom céljaiban és eszméiben még meglehetősen bizonytalan volt. A regényírók a modern világirodalom számos irányzatának stílusideálja felé tájékozódtak, és témaválasztásukban gyakran tanácstalanok voltak. Legjobbjaik, Molnár, Krúdy, Bródy, azonban nyugtalan kereső szellemek voltak, akik olyan új művészi szintézisre törekedtek, ami az új élet igaz képmását nyújthatta. Némelyek szinte már egyoldalúnak mondhatók, mint Molnár, mindannyian Budapest gyermekei voltak, akik számára az ország többi része, ha nem is teljesen ismeretlen, de mindenestre idegen föld maradt.

A közönség volt az, amely magasabb igényekkel lépett fel a művészetekkel szemben, mint tíz évvel korábban, és adekvát művészi válaszokat várt modern élettapasztalataira. Ez a társadalmi szükséglet keltette életre a modern színházművészetet.

1896-ig Budapest színházi élete a Nemzeti Színházra és a főként daljátékokat játszó Népszínházra korlátozódott. 1896 és 1914 között tíz új színház nyitotta meg kapuit. A színházi kultúra csak 1900 után vált igazán többszólammá: a jól ismert klasszikusok és a francia társalgási darabok mellett egész modern szerzőket is adtak, és 1902-től kezdve

¹² Krúdy Gyula (1887–1933)

¹³ Gárdonyi Géza (1863–1922)

egyre több magyar darabot is színe vittek, például Bródy Sándort, Lengyel Menyhértet, Molnár Ferencet.

A szépirodalomból fokozatosan kiszorultak a történelmi regények és a hagyományos, vidéki miliőbe ágyazott, nemesi, dzsentrí körökben játszódó történetek, miközben egyre inkább polgárjogot nyert a budapesti polgárság korszerű társadalmának élete, mint irodalmi téma. Ezzel együtt bevonult az irodalomba ennek a polgárságnak a beszédmodora és érintkezési stílusa is, ami éles kritikát váltott ki a hagyományos, akadémikus irodalmi körökben.

Ez az írásművészet (a stílus) nemzeti vagy kozmopolita voltáról 1904-ben kirobbant vita volt az első jele annak, hogy a főváros polgári kultúráját kezdik hazafiatlannak, nem igazán magyarnak, hanem idegennek és mindenekelőtt zsidónak tartani.¹⁴ A modernizmus kritikáját még Mikszáth is osztotta, Ignóty ugyan tapintatosan és elegánsan válaszolt neki „A Hét”-ben, de a politikai válság mélyülésével ezek a hangok egyre erősödtek és könyörtelen ellenségeskedést szítottak. Különösen súlyos volt az a kritikai vélemény, amely Budapest kultúráját zsidó kultúrának tartotta. Ebben a vádban már a kortársak is felismerték az antiszemitizmus veszélyét. Kétségbevonhatatlan tény, hogy a nagyváros irodalmának képviselői közt sok volt a zsidó származású. Korabeli feljegyzések és őszinte emlékiratok arról is beszámolnak, hogy a művészetpártoló budapesti közönség nagy része zsidó volt. Ez az asszimilált zsidó polgárság természetesen érvényre juttatta a saját ízlését, világképét és életérzését – aktív és passzív értelemben egyaránt. A magyar kultúrában addig kevésbé ismert elemek és jellegzetességek gazdagították a magyar irodalmat. Reflektáltak a Magyarországon, Budapesten létező valóságos problémákra, a mindennapi élet örömeire és fájdalmaira, amelyek természetszerűleg különböztek a vidék életétől és problémáitól.

Melyek voltak ezek az akkor zsidó impulzusnak tekintett elemek, amelyek újat hoztak az irodalomba? Idézzük Schöpflin Aladárt, a „Nyugat” autentikus, vezető kritikusát: „

„¹⁵

Bár az antiszemitizmus 1900 körül már érezhető volt Budapesten, semmiképp sem volt olyan erős és fenyegető, mint Bécsben. A zsidó értelmiség ezért nem is vette igazán komolyan ezeket a problémákat, és nem is foglalkozott velük. A zsidó gyökerű személyiségek nagy száma az irodalomban és a mecenatúrában azt bizonyítja, hogy a magyar kultúrába való betagozódást őszintén gondolták, és nagy lendülettel és idealizmussal valósították meg.

Alig tíz évvel később azonban Lukács Györgynél és körénél már sokatmondó elidegenedés figyelhető meg a magyar kultúrától (irodalomtól), de ez az elidegenedés részben a liberális polgári értékekben való csalódásból ered, részben pedig Lukács György erős affinitásából a német filozófia és kultúra iránt.¹⁶

¹⁴ Herczeg Ferenc foglalkozott a témával, Ignóty válaszolt neki „A Hét”-ben „Védővám a művészetben” című cikkében. Idézi John Lukács, *Budapest 1900 körül*, Budapest 1997, XXXX ?

¹⁵ SCHÖPFLIN ALADÁR: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, reprint 1990. 89.

¹⁶ MARY GLUCK, *Georg Lukács and his Generation 1900–1918*. Cambridge/Mass.–London, 1985.

Az asszimilált zsidó polgárság nemcsak az irodalomban játszott úttörő szerepet a modernizáció folyamatában, hanem a társadalomkritikában és a társadalomtudományokban is – a szocialista mozgalmakról nem is beszélve.

1900-ban alapították ügyvédek, jogászprofesszorok és politikai publicisták a „Huszadik Század” című folyóiratot, a kor legjelentősebb társadalomtudományi orgánumát. Egy évvel később ugyanők hozták létre a Társadalomtudományi Társaságot azzal a céllal, hogy előmozdítsák a magyar társadalom tudományos vizsgálatát, felderítsék elmaradottságának okait és hozzájáruljanak pozitív fejlődéséhez.¹⁷

A „Huszadik Század” eleinte igen széles politikai platformon állt, ahol idős liberális professzorok együttműködtek liberális és fiatal szocialistákkal (mint pl. Szabó Ervin) az ország számára szükséges reformok kidolgozásában. 1900 körül tehát reményteljes konszenzus jött létre a reformpárti hivatalos körök és a legfiatalabb, olykor még szocialista eszméktől is befolyásolt művelt polgárság köreivel.¹⁸

A „Huszadik Század” és a Társadalomtudományi Társaság befolyása egyre nőtt. Már-már szimbolikus jelentősége volt a Társadalomtudományi Társaság 1904-ben rendezett előadásorozatának a társadalmi fejlődése irányairól. A különböző ideológiai elképzelésekről – a liberalizmusról, a konzervativizmusról (=keresztény szocializmusról), az anarchizmusról és a szocializmusról – négy nagy előadás hangzott el, amelyeket a folyóirat le is közölt.¹⁹ Az előadók tudományosan megalapozott, racionális érvekkel, népszerű kifejezésekkel, de mindig udvarias hangnemben igyekeztek meggyőzni a közönség széles rétegeit saját ideológiájuk igazáról. Olyan esemény volt ez, amely többé nem ismétlődhetett meg: egy évvel később, az elvadult politikai harcok légkörében már elképzelhetetlen lett volna egy efféle vitasorozat.

A Széll-kormány alatt (1899–1903) tovább fokozódtak a társadalmi ellentétek, de a budapesti értelmiség és polgárság egyelőre még nem veszítette el a reményét Magyarország szebb jövőjében. Nem csoda, hogy a kilencvenes évek generációjának aktivitása még egyszer fellángolt: 1900-ban Bródy Sándor, a naturalizmus élharcosa megindította egyszemélyes folyóiratát, a „Fehér könyvek”-et. 1902-ben mutatták be „Dada” című drámáját, ugyanebben az évben jelent meg „A nap lovagja” című regénye. 1903-ban új folyóiratot alapított, „A Jövendő”-t, amely két évig létezett.

Lenyűgöző intellektuális erjedési folyamat kezdődött, számos művészeti fórum alapításának kísérletével, minthogy „A Hét” már túlságosan eklektikussá és szórakoztatóvá vált ahhoz, hogy még műhelyként funkcionálhasson. Az új folyóiratok sajnálatosan rövid életűek voltak: „Magyar Géniusz” 1902/03, „Jövendő” 1903/04, „Figyelő” 1905, „Magyar Szemle” 1905/06, „Szerda” 1906. Még nem létezett akkora polgári elit közönség, amely eltarthatta volna ezeket a kísérletező lapokat. A polgári

¹⁷ PÓK ATTILA, A szociológia társadalmi funkciója a századvég Budapestjén (Kb. Angolul: The Social Function of Sociology in Fin-de-Siècle Budapest, in: *Hungary and European Civilisation*. Ed. GYÖRGY RÁNKI, Budapest, 1989, 265–284.

¹⁸ A szociológia első magyar műhelye, I–II. Forrásgyűjtemény. Közreadja és bevezette Litván György. Budapest, 1973.

¹⁹ Gratz Gusztáv: liberalizmus, gróf Batthyány Ervin: anarchizmus, Geöcze Sarolta: konzervativizmus, Szabó Ervin: szocializmus.

közönség inkább a könnyű szórakozást kereste, a színházakba özönlött, és „A Hét”-et és Herczeg Ferenc „Új Idők”-jét olvasta. Lassanként azonban mégis feltámadt benne az érdeklődés a modern festészet és iparművészet iránt, 1903-ban érték el a Nagybányai iskola festői is első sikereiket.²⁰

Ami még hiányzott, az egy nagy, érzékeny, alkotó tehetség volt, egy „látnok”, egy vátesz-figura, aki a sokrétű, Budapest mámorítóan szép, önelégült látszatvilágát, és az országét is leleplezte, és a valódi egzisztenciális problémákat egy lenyűgöző vízióban ábrázolta volna. Ez az ember, aki erre képesnek bizonyult, egyelőre fiatal újságíróként Nagyváradon működött, és első – egyébként nem túl ígéretes – verseskötetét 1899-ben jelentette meg.

Harmadik tétel: Trio (1905–1914)

Az ellenzék is egyre erőteljesebben szállt szembe velük, és mintha teljesen elvesztette volna a reálpolitika iránti érzékét.

Az 1903-ban, a hadkötelezettségi törvény kapcsán kitört ellenségeskedés a bécsi udvar és a budapesti parlament között egyre élesedő, több évig tartó politikai válságot eredményezett. A következő kormányt gróf Tisza István vezette, akinek a parlamenti házszabály antidemokratikus módon keresztülvitt változtatása miatt 1905-ben le kellett mondania. A korábban egymással is rivalizáló ellenzéki pártok széles nemzeti koalícióra léptek és megnyerték az 1905-ös választásokat. Ferenc József erre egy katonatisztet, báró Fejérváry Géza tábornagyt, a királyi testőrség parancsnokát nevezte ki miniszterelnökké. A parlament tiltakozott, és az egykori rendi állam hagyományai alapján nemzeti ellenállást hirdetett, amelynek értelmében a megyék nem szedték be az adókat és nem állítottak újoncokat. A bécsi Burg elleni felkorbácsolt nemzeti érzelmek uralták az egész országot. A helyzetet súlyosbította, hogy az 1905-ös esztendő nemcsak az orosz forradalom éve volt, hanem magyarországi politikai mozgalmaké is: a politizált tömegek – Budapest 20.000 fémmunkása és az agrárproletariátus – kiléptek a politika küzdőterére, és ettől kezdve állandóan fenyegető tényezőt jelentettek a hatalom számára. Az elmélyült válsághelyzetben a bécsi udvar már az ország katonai megszállását fontolgatta. A bojkottált darabontkormány belügyminisztere, Kristóffy József mentette meg a helyzetet. Programjában megígérte az általános választójogot, ami egy csapásra megváltoztatta volna Magyarországon a pártpolitika alapszerkezetét, sőt megkérdőjelezte volna a magyar hegemoniát a nemzetiségek fölött. Ez térdre kényszerítette az ellenzéki nemzeti koalíciót, amely 1906 áprilisában titkos paktumot kötött a királlyal. Hajlandó volt előkészíteni egy újabb

²⁰ 1897 és 1906 között létrejött a magyar iparművészetben a Jugendstil helyi magyar változata, amelyet az állami hatóságok is támogattak. Ekkor jelentek meg az első néprajzi munkák, például Malonyay Dezsőtől. A magyar nép művészete (Budapest, 1906). Az építészetben Lechner Ödön stílusa iskolát hozott létre a fiatalabb építészek körében. A „magyar stílus” a népművésztől ihletett ornamenseket egyesített szecessziós elemekkel. 1903 decemberében végre sikere volt a Nagybányai iskola vezető mestere, Ferenczy Károly kiállításának. A művelt polgárság egy szűkebb köre elkezdett modern magyar festményeket is gyűjteni.

kiegyezést Ausztriával, amelyet 1907-ben létre is hozott, emellett a választójog demokratikus reformját is megígérte, amit aztán nem teljesített.²¹ Négy évi kormányzás után ez a koalíció is megbukott egyszerűen azért, mert politikai értékrendje már nem volt megfelelő az új konfliktusok kezelésére.

A művelt polgári elit, amely a „Huszadik Század” balszárnya köré csoportosult, éles kritikával fordult szembe a hatalommal és radikalizálta a budapesti értelmiséget.

Az 1905/06-ban bekövetkezett politikai földcsuszamlás, vagyis a liberalizmus végleges veresége megváltoztatta Magyarországot, illetve Budapest irodalmi-szellemi légkörét. A szellemi tendenciák erősen polarizálódtak, és a művészetek ki voltak téve annak a veszélynek, hogy függőségbe kerülnek a politikától. Közelről nézve ezek a válságos évek kaotikusnak és reménytelennek tündek, hamis nacionalista demagógia és a nyilvánosságra nehezedő antidemokratikus nyomás jellemezte őket. Valójában katalizátor szerepük volt, mert minden gondolkodó embert ösztönöztek és érzékenyvé tettek, s ezzel jelentős ösztönzéseket adtak az új magyar művészet első nagy virágkorának kialakulásához.

A háború előtti évek viharadara Ady Endre volt, a korszak legnagyobb költője. Azt a harcias hangot, amellyel a magyar lírát és politikát felrázta, vagy szeretni, vagy gyűlölni kellett. 1906-januárjában kiadott „Új Versek” című kötete hihetetlen hatással volt a kortársakra, és nem csak a művészekre.

[„Soha, senki nem fogja tudni felmérni azt a hatást, amelyet Ady tett az ifjú nemzedékre ...”]–

írta később alkotóit – festőket, zenészeket – is arra ösztönözte, hogy találják meg, álmodják meg az új magyar és modern formákat, színeket, hangokat.

Scherzo furioso (1905-től, Ady fellépésétől): A Parlamentben megjelenő politikai nyilvánosság a kiegyezés óta közjogi kérdésekkel volt elfoglalva. Széll Kálmán kormányának az utolsó években már tömegmozgalmakkal, agrár-sztrájkhullámmal, nemzetiségi nyugtalanságokkal kellett szembenéznie, emellett a nacionalista parlamenti Egyénisége és költészete csupa ellentmondás volt. Lírájának van valami mágikus ereje, sötét bíbor színben izzik, a Károli-Biblia sajátos ritmusa és dallama lüktet benne, és a török kor egyéni panaszainak zsoltáros hangja. Archaikus hangvétele ellenére fantáziája, metaforái, szimbolikája, felkavaró merészsége kegyetlenül modern. Ha osztrák párhuzamot keresnénk, Georg Traklra kell gondolnunk, de az önpusztítás intenzitása, az önmarcangolás gesztusa miatt Egon Schielére és Oskar Kokoschkára is. Ady alapállása az örökös harc volt a világgal, szüntelen küzdelmet vívott a Mammonnal, az Asszonnyal, Istennel, a Nemzettel. Vezérmotívumai – az önpusztító nagy szerelem, a kezdettől fogva a szívében lángoló halálvágy és haláltudat – a világ bármely táján nagy költészet témái lehettek volna, de Adynál mindezt át- meg átszővi a

²¹ Hanák, Die Geschichte Ungarns ...

kiolthatatlan gyűlölet és szeretet Magyarország iránt. Megrázóan tragikus Magyarország-víziókat alkotott, amelyek beleivódtak a magyarok tudatába és a történelem folyamán újból és újból aktuálissá váltak:

Móricz Zsigmond.²² Rövid, önpusztító élete során Ady az irodalmat épp úgy forradalmasította, mint a politikai gondolkodást, és a többi művészeti ág érzékeny

Hajh, Alföldre lenyargalt,
Szűk, vén fejű magyar nép,
Be elmúltak a multak
S lovoid kisántultak.

Csalva, csalódva, csalván
Kopár, régi sikodnak
Valál emlékezője
S lovad rossz nyergelője.

Nincs is e nagy világon
Szánandóbb nép náladnál,
Köd fölötted és köd lent,
Ősi nép vagy és jöttment.
(Gőzösről az Alföld)

Ellentmondásos, szakadt képet fest a Kelet és Nyugat, barbárság és kultúra, felelőtlenség és hősiesség közti örökös ingadozásról. Forró gyűlölettel harcol az árulókká lett mágnások és konzervatív politikusok ellen, irgalmat nem ismerve átkozza ótestamentumi próféta módjára gróf Tisza Istvánt, aki 1913-ban másodszor is miniszterelnök lett, és aki Ady szemében maga volt a megtestesült feudális reakció.

Ady született forradalmár volt, a szocializmus iránti affinitása azonban nem jelenti, hogy a párt tagja lett volna. Megvolt benne az a ritka képesség, hogy politikai, újságírói fogalmakat, jelszavakat lenyűgöző szimbólumokká tömörítsen, ezáltal megszabadítsa ezeket banalitásuktól és intellektuális mélységet, ugyanakkor mágikus erőt kölcsönözzön nekik. Ilyen például a „Magyar jakobinus dala”:

Ujjunk begyéből vér serken ki,
Mikor téged tapogatunk,
Te álmos, szegény Magyarország,
vajjon vagy-e és mink vagyunk?

Vajjon lehet-e jobbra várni?
Szemünk és lelkünk fáj bele,
Vajjon fölébred valahára
A szolga-népek Bábele?

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer éve rokon.
Mért nem találkozunk süvöltve
az eszme-barikádokon?

Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.
Árpád hazájában jaj annak,
Aki nem úr és nem bitang.

Mikor fogunk már összefogni?
Mikor mondunk már egy nagyot
Mi, elnyomottak, összetörtek,
Magyarok és nem-magyarok?

Meddig lesz még úr a betyárság
És pulya had, mi, milliók?
Magyarország népe meddig lesz
Kalitkás seregély-fiók?

Bús koldusok Magyarországa,
Ma se hitünk, se kenyérünk,
Holnap már minden a miénk lesz,
Hogyha akarunk, ha merünk.

Éppen, mert Ady újságírónak is briliáns volt, és mert különösen finom politikai ítélőképességgel rendelkezett, lírája az utolsó békeévek legérzékenyebb politikai szeizmográfjának is bizonyult.

De Ady a magyar kultúra 1906/07 körül újonnan született galaxisának csupán az egyik üstököse volt. 1907-ben és 1908-ban európai formátumú művészek egész generációja lépett első műveivel a nyilvánosság elé.

²² Forrás ???

Andante cantabile (Nyugat): az irodalomban az új tehetségek az 1908 januárjában indított új folyóirat, a „Nyugat” körül csoportosultak.²³ Az induláskor a főszerkesztő Ignotuson kívül, aki „A Hét”-nél kezdte pályafutását, az összes munkatárs és szerző harminc alatt volt. Ady a folyóirat körnek, amelynek egyetlen alapkövetelménye volt, a minőség. A magyar irodalmi életnek ezt a legfontosabb orgánumát egészen 1941-es megszűnéséig rendkívüli nyitottság és tarkaság jellemezte. A szerkesztőség alapelve egy fajta nagyvonalú liberalizmus volt, amit Ignotus így foglalt össze: „Egy művésznak mindent szabad, feltéve, ha meg is tudja csinálni.” A „Nyugat” tudatosan igyekezett megőrizni a művészet abszolút függetlenségét, autonómiáját, és nem bocsátkozott bele politikai vitákba. Szerzői azonban művészi küzdelmeikkel érzékenyvé tették olvasóikat a haladó eszmék befogadására, és tudatosan vagy öntudatlanul a radikális polgárság híveivé, sőt egyes esetekben a szocializmus híveivé tették őket. Ignotus megfogalmazásában „Aki az irodalom szabadságáért küzd, egyben a nemzeti felszabadítás katonája is.”²⁴

Nem ellentmondás, hanem az élet dialektikájából következett, hogy a „Nyugat” másik vezéralakja, Babits Mihály egyéniségét és munkásságát tekintve is Ady ellentéte volt. A filozófiailag is magasan képzett, befelé forduló, hiperérzékeny tanárember, elszegényedett dzsentri-családi ivadéka, éveken át egy erdélyi kisvárosban, Fogarason tanított, onnan küldte a „Nyugat”-nak „parnassziádait”, tökéletes költeményeit és mélyenszántó esszéit. A „poeta doctus” Babits korai lírája a l’art pour l’art ígézetében született, de ezzel akkor nem állt egyedül. Fiatal költők egész csapata, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád kereste a menekülést 1907 körül a művészetbe és időtlen témákba, mint a gyermekkor, élet és halál, Erosz és Thanatosz. Ezek a művészek két szinten találtak egymásra, a valóság talaján a „Nyugat” lapjain, a képzelet világában pedig a magányosság kertjében.

Ez a budapesti Kert olyan szépséges volt, amilyen csak egy varázsló kertje lehet: tele az erotika, a beteljesületlen vágyak dúsan nyíló virágaival és a halál elborzasztóan szép kígyóival. A „Nyugat” prózája is adott nem egy lakót ennek a varázskertnek, mint Csáth Géza, Cholnoky Viktor és Krúdy Gyula. Némely bécsi kortársukhoz hasonlóan az esztétikai menekülést képviselték a magyar irodalomban.

1907-től Budapest szellemi életében még egy fontos fordulat következett be. A többi művészeti ágban, a festészetben és a zenében is erős fellendülés mutatkozott, és az újonnan fellépő, merészen kísérletező újítók Budapesten találtak egymásra.

A „Nyugat” szerzői felismerték Bartók Béla és Kodály Zoltán zenéjében a saját céljaikkal rokon törekvéseket és támogatták az 1909 és 1912 közt fennálló „Nyolcak” festőcsoportot. Ez a csoportosulás európai viszonylatban a párizsi „Vadak”, a Fauves mozgalmához hasonlítható. Tagjai az impresszionista és naturalista stílus kísérletekkel szemben léptek fel, és bár különböző irányokhoz tartoztak, új, monumentális,

²³ A „Nyugat”-ot Fenyő Miksa és Osvát Ernő alapította, első főszerkesztője Ignotus volt. A folyóirat utolsó főszerkesztője, Babits Mihály halálakor, 1941-ben szűnt meg.

²⁴ Forrás ???

szintetikus stílus megteremtésére törekedtek. A „Nyugat” kritikusi melegen üdvözöltek minden olyan kísérletet, amely az európai tudat és a magyarság szintézisére irányult.²⁵ Hogyan reagált a közönség, a társadalom a művészet céljainak és formáinak ilyen merész átalakítására? Ez az egész klímaváltozás csak úgy volt lehetséges, hogy Budapest művelt polgársága, elit közönsége, sőt egyes vagyonos polgárok is erkölcsileg és anyagilag támogatták, sőt pártfogásuk alá vették az új törekvéseket. A „Nyugat” megjelenése is két zsidó származású gazdag szponzornak volt köszönhető, báró Hatvany Lajosnak²⁶ és Fenyő Miksának²⁷. A folyóiratnak fénykorában 880 előfizetője volt. Az asszimilált zsidó nagypolgárság második, harmadik generációja volt a magva a budapesti polgári mecénatúrának, sok volt köztük a művészi tehetséggel is megáldott ember, némelyek műkedvelők, mások valóban érzékeny művészek. Az kultúra és műveltség is hajlamossá tette őket az esztétikai újítások és a kísérletek irányában.

állandó munkatársa lett és legfőbb bálványa annak a

Ugyanúgy, mint Bécsben, Budapesten is a zsidó nagypolgárság vállalta az oroszlanrészt a modern művészetek anyagi támogatásában. A konzervatív állami berendezkedés szócsövei és az egyházak azonban szenvedélyesen tiltakoztak az új művészet ellen. Bár ezek a támadások élesek és mértéktelenek voltak, alig-alig nyilvánultak meg adekvát kritikában. A konzervatív oldalon hiányzott ehhez a professzionális hozzáértés. Mindenekelőtt Tisza István volt az, aki személyesen is beavatkozott a modern „dekadencia” szellemi-kulturális hegemoniájának megtörésére irányuló küzdelembe.²⁸

A „Nyugat” befolyásának ellensúlyozására 1911-ben még folyóiratot is alapított, a „Magyar Figyelő”-t. Ennek kiadója Herczeg Ferenc volt, aki 1911 táján már egyértelműen Tisza táborához tartozott. Tisza maga is küldött tanulmányokat ennek az orgánumnak. Ez a kísérlet azonban félresikerült, már a következő évben be kellett hogy szüntesse a megjelenését. Semmi sem bizonyítja jobban, hogy a szellemi fölény a baloldalon volt, mint hogy a konzervatív irodalmi táborban Tisza István buzdítása ellenére sem születtek jelentős művek.

Allegro barbaro (1914): Az utolsó békeévekben a politikai és társadalmi feszültségek drámai gyorsasággal fokozódtak, és a magyar lírában is felerősödtek a keserűség és az érintettség hangjai. A világháború első éveiben Ady és Babits is tiltakozott a kíméletlen barbárság ellen, amely az emberéleket és a kulturális értékeket egyaránt pusztította. A „Nyugat” az újonnan alapított avantgárd folyóiratokkal, a „Má”-val és a „Tett”-tel együtt az 1918-as polgári forradalom előkészítője és előharcosa lett.

Budapest szellemi átalakulásának utolsó fejezeteként meg kell említenünk Lukács György korai tevékenységét. Az 1885-ben született Lukács már koraérett

²⁵ Ha kell ide jegyzet, leginkább a neveket/évszámokat kellene felsorolni ...

²⁶ Báró Hatvany Lajos (1880–1961), esszéíró, kritikus, irodalomtörténész, a „Nyugat” egyik alapítója és 1911-ig egyik munkatársa. A Nyugat könyvsorozatát is szponzorálta.

²⁷ Fenyő Miksa (1877–1972), esszéíró, kritikus, az Iparosok Országos Szövetségének titkára, a „Nyugat” egyik alapítója, 1916-ig egyik szerkesztője.

²⁸ A kálvinista gróf Tisza Istvánnak rendkívül konzervatív volt az ízlése, és szűk látókörű puritanizmusában mindennel szembeszállt, amiben a régi szigorú erkölcsök megsértését gyanította.

gimnazistaként és egyetemi hallgatóként is ellenállhatatlan aktivitást fejtett ki. Max Reinhardt társulatának vendégjátéka akkora hatást tett rá, hogy fiatal barátaival, Benedek Marcellel és Bánóczy Lászlóval, édesapja segítségével 1904-ben megalapította a Thália Társaságot, egy kísérleti színházat, amely a modern magyar színházművészet bölcsőjévé vált, amíg 1908-ban hivatalos támadások után ténylegesen be nem tiltották.²⁹ Lukács 1907-ben a modern drámáról írott tanulmányával első díjat nyert a Kisfaludy Társaság pályázatán, és 1909-től kezdve már kritikákat és esszéket is közölt a „Nyugat”-ban. 1910 után azonban, miután Babits – mai szemmel talán nem is olyan élesen – megbírálta „A lélek és a formák” című tanulmánykötetét,³⁰ elfordult a magyar kultúrától, és tanulmányi céllal külföldre távozott. Baráti társasága, a Vasárnapi Kör 1914-ig még ritkábban, a háborús években rendszeresen tartotta összejöveteleit, ahol filozófiai és művészeti kérdésekről vitatkoztak. Lényegében véve ez volt az első modern filozófiai műhely Magyarországon, amely leszámolt a liberális polgárság eszmevilágával. Tagjai előbb egy erősen teoretikus esztéticizmust műveltek, később ebbe belevegült egy fajta messianisztikus miszticizmus, amely megkérdőjelezte az apák generációjának minden értékét.

A marginális helyzetben lévő intellektueleknek ez a kicsiny csoportja azonban személyes (baráti, szerelmi) kapcsolatok révén érintkezett a budapesti kulturális elittel, például a „Huszadik Század” radikális körével, Jászi Oszkárral, Balázs Béla révén Bartók Bélával és Kodály Zoltánnal, és a „Nyugat”-tal is.

A háborús évek nehézségei miatt, de a budapesti irodalmi élet aktuális művészeti eseményeitől való idegenségük miatt is ez a marginális csoport jelen volt ugyan a budapesti szellemi élet palettáján, de nem gyakorolt számottevő hatást a többi körökre. Ők voltak azok, akik legerőteljesebben orientálódtak a német filozófia és szociológia felé, de ennek az inspirációnak a gyümölcsei csak 1919 után, az emigrációban teljesedtek ki. Ezért a „Vasárnapi Kör” polgárellenes modern utópiája nem jutott érvényre a budapesti kultúrában.

II. A modern művészet központi témái

Az 1905-ös, 1906-os év politikai és morális válságára, lényegében a politikai liberalizmus végleges bukására kétféle válasz született: Ady testesíti meg az egyik utat, a világméretű pusztulás elkötelezett prófétájának útját, a „Nyugat” esztéticizmusa a másikat. Az egyik menekülés volt a művészetbe, a másik menekülés a lélek belső világába.

A budapesti magas kultúra történetében (az egyes művész személyiségek jellembeli, pszichológiai különbségein túl) is mások voltak a súlypontok, a „vonzások és választások”, mint Bécs esetében, ám részben azonos volt a tematika, amely a modern művészetet befolyásolta. A fő témák áttekintése jól igazolja ezt.

²⁹ Vö. Ilona Sármány-Parsons, *Die Jugendstilbühne – Szenenbild, Kostüme, Inszenierungen in Budapest*, in: *Das Musiktheater um die Jahrhundertwende*. Szerk. REINHARD FARKAS. Wien 1987, 41–52.

³⁰ BABITS MIHÁLY, *A lélek és a formák*. *Nyugat*, 190, 11, 1563–1565.

A „Nyugat” lírájának fő témái a következők:

1) A magányosság (elszigeteltség, elidegenedés). Időnként irracionális magasságokba emelkedik, mint például Adynál – Sem utódja, sem boldog őse, / Sem rokona sem ismerőse / Nem vagyok senkinek, / Nem vagyok senkinek (Szeretném, ha szeretnének) –, máskor narcisztikus, mint Kosztolányi Dezsőnél; vagy melankolikus, mint Tóth Árpádnál – Magam vagyok. / Nagyon. / Kicsordul a könnyem. / Hagyom. / Viaszos vászon az asztalomon, / Faricskások lomhán egy dalon, / Vézna, szánalmas figura, én, / Én, én. / S magam vagyok a föld kerekén. (Meddő órán); vagy szemérmes, visszafogott, tökéletes formákká van szublimálva:

Csak én bírok versemnek hőse lenni,
első s utolsó mindenik dalomban:
a mindenséget vágyom versbe venni,
de még magamnál tovább nem jutottam.

S már azt hiszem: nincs rajtam kívül semmi,
de hogyha van is, Isten tudja hogy' van?
Vak dióként dióban zárva lenni
s törésre várni beh megundorodtam.

Bűvös körömből nincsen mód kitörni.
Csak nyilam szökhet rajta át: a vágy –
de jól tudom, vágyam sejtése csalfa.

Én maradok: magam számára börtön,
mert én vagyok az alany és a tárgy,
jaj én vagyok az ómega s az alfa.

(A lírikus epilógja)

Ez a magány a legtöbb prózaírónál is vezérmotívum, Krúdynál, Kaffka Margitnál, Csáth Gézánál. Különös fényt vet a társadalomra, hogy a művészi érzékenységgel megáldott emberek mind ilyen magányosnak érezték magukat. (Természetesen volt ebben egy jó adag pózolás is, feltétlenül hozzátartozott a „művészsorshoz”).

2. A halál. A kilencvenes évek óta domináns téma és a magánnyal együtt egyik legfontosabb téma is marad, egészen a korszak végéig. A halál bűvölete a modern magyar költő számára több, mint divatos játék a halál gondolatával, és több a haláltól való természetes félelemnél is. A halált hatalmas, irracionális szellemként ábrázolják, mint az élet és a nemzet abszolút urát. (A magyar nemzet halálának víziója is újból és újból felmerül!) A legkülönbözőbb szimbólumok mögé rejtőzik, Adynál például a Halál lovai, Csönd herceg). Ahogy már utaltunk rá, a novellák és kisregények végét szinte korlátlanul uralja a halál.

Csáth Gézával, a „Nyugat”-hoz tartozó önpusztító orvos-íróval 1907-ben megérkezik a magyar irodalomba a bomlott lelkek által hidegvérrel végrehajtott gyilkosság is. S ezzel eljutottunk ahhoz az örök témához, amely ugyanakkor nagyon is korhoz kötött tud lenni, az erotikához.

3. Az erotika. Ady fellépéséig a szerelem erotikus oldalát az irodalom szemérmesen kezelte. Természetesen Magyarországon is létezett a századfordulón a dekadencia és a szecesszió összes divatos nőtípusa, a femme fatale, a femme fragile, a kokott, a hűtlen feleség és a falusi ártatlanság, de ezek sosem értek el egzisztenciális mélységeket. Hogy ezek a típusok „problémává” lettek a férfiak számára, ez meglepően hűen tükrözte a nő társadalmi helyzetét. Mindezek a nőalakok fényvekre voltak az emancipációtól.

A magyar világ akkor is férfivilág volt még, amikor már női művészek, sőt nőírók is hírnévre tettek szert, mint Kaffka Margit, Erdős René, Lesznai Anna, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A férfiak annyira biztosak önmagukban, hogy 1914 előtt Freud felismerései és Weininger írásai ellenére sem kérdőjelezték meg a hagyományos nemi szerepeket. Ennek következtében nem jelentkezett az intellektuális antifeminizmus sem.

A nőírók lázadása a hagyományos női sors ellen főként a házastárs kiválasztására és a felsőbb tanulmányok lehetőségére irányult. (Nők a budapesti egyetemeken csak 1896 óta tanulhattak.)

A nő, a szerelmes társ, még Ady hangsúlyozottan érzéki szerelmi lírájában is tökéletesen alá van rendelve a férfi akaratának. Erosz és Thanatosz nála tényleg elválaszthatatlanok, de Ady ebben is kivétel, mert nála ez csak egy a halál ezerféle megjelenési formája közül.

4. A nemzeti önazonosság, illetve a magyarság kérdései. A nemzet fennmaradásának kérdése, amelyet a reformkorban Széchenyi olyan drámaian vetett fel, az összes érték átrendezését kívánta. 1905-ben Ady leleplezte a nemzeti identitás veszélyes skizofréniáját, amely a „valószínűleg keletről hozott nemzeti karakter” illetve „ősi tulajdonság” és a Nyugattól tanult európai civilizáció közti feszültségből adódott. Másképp fogalmazva: 1905/06 táján elkerülhetlenné vált a konfrontáció. Törésre került sor a sovinszta, a politikai és társadalmi status quót védő hivatalos kultúrpolitikusok és Magyarország modernizálásának radikalizálódott élharcosai között. Még azok a művészek is foglalkoztak a nemzeti identitás, illetve az ország elmaradottságának kérdéseivel, akik alkatilag nem voltak hajlamosak a politizálásra.

Minden művészeti ágban keresték a hazafiság új, korszerű definícióját, és a historizáló érvekkel szemben a nép körében Ezeket a népzeneben és a népművészetben találták meg, például Lechner Ödön, Lajta Béla, Kós Károly az építészet számára, Bartók Béla, Kodály Zoltán és Weiner Leó a zene számára. Az irodalomban a régi zsoltárfordítások, a Károli-féle bibliafordítás vált a modern líra ihletőjévé Ady Endre költészetében.

Összefoglalás

A modern művészet Magyarországon 1900 után – ugyanúgy, mint Bécsben vagy Németországban – nem a polgárság ellenében, hanem éppen általa jutott érvényre. Bécsben az áttörésben kezdettől fogva a képzőművészeteknek is döntő szerepük volt, Budapesten viszont, legalábbis a század első évtizede előtt, ezt a feladatot inkább csak az irodalom látta el. A magyar főváros lassan és fokozatosan építette ki saját polgári-kulturális identitását a kilencvenes években, de 1900 körül már meggyőzően egyéni hanggal és témavilággal szerepelt a magyar irodalomban. Az ország konzervatív, nemzeti kulturális vezetése kezdettől fogva bizalmatlanul figyelte ezt a sajátos karaktert. Az 1905/06-os politikai földcsuszamlás után a budapesti polgárság, vagyis a civil társadalom már olyan erős volt, hogy a konzervatív kormányzattal szemben önálló várospolitikát és saját liberális kultúrpolitikát tudott folytatni és kibontakoztatni. A neoliberais Bárczy Istvánnak, a modern várospolitika kimagasló alakjának polgármestersége alatt elsősorban a városépítészet és várostervezés élte virágkorát, emellett kiemelt módon támogatta a művelődésügyet, az iskolákat és a könyvtárakat. Az első világháborút megelőző évtized gazdasági, szociális és politikai fejlődése nyomán egyre mélyült a szakadék a főváros és az ország többi részének szellemi légköre között. Ez a fokozatos elidegenedés később fájdalmas feszültségekhez vezetett. keresték a nemzet rejtett, valóságos gyökereit, a modern művészet lehetséges „tisza forrásait”, ahogy Bartók Béla megfogalmazta.

1905/06 után felszínre került minden addig letagadott vagy fel nem ismert politikai és társadalmi probléma: a válság nyilvánvalóvá lett, és mint kiderült, hatalmas méreteket öltött. A „Nyugat” fiatal generációjának tagjai az ország részleteiben már régóta ismert problémáit egyszeriben szerves egységben kezdték látni, „országképpé” tudták egyesíteni. Ebben Ady adta a legfőbb útmutatást.

Különös jelentősége van annak, hogy a „Nyugat” írói – az 1900 körül fellépett urbánus csoporttal szemben – nagyrészt vidékről jöttek. Ezért a vidéki Magyarországot épp olyan jól ismerték, mint Budapestet – de néha ők is elidegenedtek tőle –, például Babits Mihály, Juhász Gyula, Ady Endre. A budapesti szellemi elit intellektuális értelemben megragadta az egész országot és új kulturális identitást adott neki. Lázás szellemi nyugtalanságában és égő vágyában, hogy új, korszerű értékeket hozzon létre, ez a generáció kitűzte maga elé azt a feladatot, hogy a magyar kultúrát kivezesse a szerintük vészes elmaradottságából és a legmagasabb esztétikai színvonalra emelje.³¹ Legfőbb céljuk volt modernnek és magyarnak lenni, és ezt el is érték.

Összefoglalóan tehát az alábbi tényezőket ragadhatjuk meg, amelyek Budapest 1900 utáni (főként 1905 utáni) fejlődését lehetővé tették, illetve a kreativitást előmozdító légkört megteremtették:

1. Szociológiai összetevők

- Budapest mint főváros, az ide összpontosított művelődési lehetőségekkel és kulturális intézményekkel

³¹ Az elmaradottságot eltülozták, az előző nemzedék modernizáló törekvéseit a nemzedéki ellentétek, és a másfajta orientálódás miatt lebecsülték, néha tudomásul se vették.

- A fejlett kommunikációs rendszer és a sajtó
- Az állandóan növekvő számú polgári közönség
- A nyilvánosság pluralista, állandóan sokasodó fórumai (általános és szakmai nyilvánosság, amely hamarosan intellektuális műhelyként is működött
- A város akkor még megőrzött, szellemileg gazdagító többnyelvűsége. (elsősorban német és magyar)

2. Társadalmi, politikai és kulturális tényezők, a mentalitás tartalmi átalakulása

- A középrétegek polgárosodása:
 - a) a dzsenti réteg lecsúszása
 - b) a vagyonos zsidó polgárság asszimilációja és beilleszkedése
- A dzsenti réteg identitásválsága a gazdasági marginalizáció következtében. Valamivel később
- a művelt zsidó polgárság identitásválsága kulturális, illetve szociológiai, társadalmi marginalizációja következtében
- A liberalizmus bukása
- 1905 után kulturális és politikai válasz az elmaradt reformokra a politikai akarat hiányára.

3. A konzervatív, nacionalista hatalom és a radikális reformerek közt létrejött kibékíthetetlen ellentétek *különbőle stratégiákat* hívtak életre:

- *pusztulás-próféciák* túlfeszített politikai pátosszal, Kasszandra-hozzáállás – például Ady költészetében
- *Reform-utópiák* radikális-liberális, sőt szocialista tömegmozgalmakhoz vezető koncepciókkal: Jászi Oszkár és radikális köre a „Huszadik Század” köre
- *Menekülési stratégiák*:
 - a) a hazafiság újraértelmezése az egyes művészeti ágakban, az a meggyőződés, hogy megteremthető a szintézis a magyarság és a modernség között: Bartók, Kodály, építészek;
 - b) visszavonulás a l’art pour l’art világába: a „Nyugat” költői, Babits, Tóth Árpád; Juhász Gyula
 - c) menekülés egy átlényegített, esztétizált múlt álomvilágába: Krúdy;
 - d) menekülés a lélek rémálmaiba (Csáth Géza, a festő Gulácsy Lajos);
 - e) menekülés a neokantianizmus és az orosz messianizmus által inspirált metafizikába: Lukács György és a „Vasárnapi Kör”.

III. Epilógus

A Ferenc József-i kor magyarországi kultúrájának legtalálhatóbb megnevezése Arany László nyomán a „Déliabok országa”, Budapest kultúráját pedig újabban Hanák Péter „műhely”-jellegűnek nevezte szemben Schorske „kert”-hasonlatával, amellyel Bécs

modern kultúráját jellemezte.³² Ehhez a csábító intellektuális játékhoz csatlakozva kíséreltem meg Budapest kultúrájának vázlatos bemutatása után egy harmadik metafora megalkotását.

Ezt a korszakot leginkább egy későromantikus, korai modern háromtétéles szimfóniához tudnám hasonlítani.

A tételek:

1. Andante sostenuto (1890–1897)

2. Allegro vivace (1898–1904)

3. Trio: Scherzo furioso – Adagio – Allegro barbaro (1905/06–1914)

Ennek a szimfóniának igen gazdag a hangszerelése, csábítóan érzéki, színes az összhatása. A különböző hangszercsoportok (művészcsoportok, stílustendenciák) játszzák a maguk szólamát, a vezérmotívumok – magányosság, Erosz, Thanatosz, nemzeti sorskérdések – hol az egyik, hol a másik szólamban csendülnek fel.

A lassú, lírai első tételt követi egy rövidebb, optimista, vidám hangulatú, ötletgazdag második tétel, amely egy fenyegető üstdob-crescendóval hirtelen ér véget (az 1905/06-os politikai válsággal). A harmadik tétel gazdagon polifonikus szövésű, a legbonyolultabb a színharmóniája és a hangszerelése. Viharos trombita-szólóval indul, Ady verseivel. A tétel középrészében a vonósok elbűvölően szép, elégikus melódiát játszanak a harmónia bűvöletében (a „Nyugat” l’art pour l’art költői). Ezeket a lágy dallamokat azonban nyugtalan, egyre diszsonánsabb hangzatok és szabálytalan ritmusok nyomják el, és az egész mű feltartóztathatatlan, megrázóan tragikus Allegro barbaróval zárul, az első világháborúval.

Aki Magyarországon a huszadik századi történelemre gondol, annak még mindig a fülébe csengenek ennek az Allegro barbarónak az utolsó taktusai.

—

Ez a tanulmány egy 1986-ban rendezett bécsi konferencián elhangzott előadás kibővített változata, ami csak németül jelent meg a *Wien um 1900* című tanulmánykötetben. Ezt a magyar változatot Harmath Anikó fordította le, de magyarul eddig nem lett publikálva. Megírása óta könyvtárnyi irodalom született a témában, de kérdései ma sem veszítették el aktualitásukat.

³² PÉTER HANÁK, *The Garden and the Workshop. Reflections on the Fin-de-Siècle Culture of Vienna and Budapest*. In: *Hungary and European Civilisation*. Szerk. RÁNKI, GYÖRGY. Budapest, 1989, 201–240.